

УДК 355.01+94(477)«1914/17»

Володимир Милько (м. Київ)

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

відділу історії України XIX – початку XX ст.,

Інституту історії України НАН України

E-mail: mylko_v@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

Сприйняття Великої війни населенням українських губерній (1914–1917 рр.)

Досліджуються особливості сприйняття населенням українських губерній Першої світової війни (1914–1917). Першочергову увагу приділено таким аспектам «військової свідомості» як ставлення до війни та тлумачення її можливих наслідків. Відзначається, що на тлі багатолюдних патріотичних маніфестацій, що мали місце у великих містах (Київ, Одеса, Харків, Катеринослав та ін.), реакція села виглядала набагато стриманішою. Загалом, під час Першої світової війни українське населення демонструвало певну нестабільність настроїв та їх часту зміну. Деякі компоненти світогляду населення (ставлення до освіти, споживання алкоголю, образ імператорської влади) під час війни зазнали значних трансформацій. Висвітлено деякі позитивні наслідки боротьби з пияцтвом на початку війни, пов'язані зі зменшенням рівня злочинності та зміною культури дозвілля. Виділено три етапи еволюції світогляду суспільства: атмосфера загального єднання та патріотичного сприйняття війни (серпень 1914 р. – весна-літо 1915 рр.), перші прояви масштабних антивоєнних настроїв (під впливом поразок, великих людських втрат, мобілізацій та несприятливих економічних факторів) (літо 1915 р. – осінь 1916 р.), категоричне несприйняття необхідності продовження війни, руйнація сакрального образу імператорської влади, незворотна радикалізація суспільства (з кінця 1916 р.).

Ключові слова: Перша світова війна, суспільство, маніфестація, дозвілля, світогляд, еволюція настроїв, повсякденне життя.

Volodymyr Mylko (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX –

early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

E-mail: mylko_v@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

The perception of the great War to the population of the ukrainian governorates (1914–1917)

This article examines the peculiarities of Ukrainian society's perception of the images of the First World War (1914–1917). The author devotes special attention to such aspects of "military consciousness" as: one's attitude towards the war and interpretation possible consequences. Against the backdrop of numerous patriotic demonstrations in large cities (Kyiv, Odessa, Kharkiv, Ekaterinoslav and others), the rural population's response looked much more constrained. During the First World War, the population experienced some instability in moods and their frequent change. Some components of the outlook of the population (attitude to education, alcohol consumption, the image of imperial power) underwent certain transformations during the war. It highlights some positive consequences of fighting against hard drinking in the first war months connected with the decrease of crime level and the leisure changes. There are three stages in the evolution of society's worldview: atmosphere of general unity and patriotic perception of the war (August 1914 – spring-summer 1915) the first manifestations of large-scale anti-war sentiments (under the influence of defeats, large human losses, mobilizations and adverse economic factors) (summer 1915 – autumn 1916) categorical rejection of the need to continue the war, the destruction of the sacred image of imperial power, the irreversible radicalization of society (since the end of 1916).

Key words: World War I, society, manifestation, leisure, outlook, evolution of moods, daily life.

Приклади з історії людства неодноразово підтверджували справедливість висловлювань відомих діячів про те, що війну виграють не генерали, а вчителі і священники чи про те, що спочатку війну потрібно виграти в головах людей, а потім уже на полі бою. Можна по-різному тлумачити подібні цитати, однак беззаперечним є взаємозв'язок між масовою свідомістю певного суспільства і боєздатністю війська, державною політикою у сфері оборони та загалом здатністю влади ефективно її здійснювати. Простежуються і зворотні процеси впливу, неабияк важливі для збереження внутрішньої стабільності. Саме особливості цієї взаємозалежності аналізуються на прикладі українських губерній 1914–1917 рр., зокрема еволюції в тогочасному суспільстві сприйняття і образу «Великої війни».

Початок Першої світової війни ознаменований масштабним патріотичним підйомом серед усього населення Російської імперії і так званим «священним єднанням» партій та груп різного політичного спектру (за винятком крайніх лівих) у своїй підтримці дій уряду. У великих містах набули поширення різні публічні акції патріотичного спрямування, а робітники припинили страйки, які на початку липня 1914 р. мали особливо масовий та повсюдний характер.

В українських губерніях проведення перших нечисленних маніфестацій зафіксовано ще до вступу Російської імперії у війну – 14–15 (27–28) липня 1914 р. Наприклад, у Харкові у подібній акції взяли участь студенти та відставні військовослужбовці; у Одесі – «підлітки, учні і дорослі, члени монархічних організацій»¹. У Києві подібне дійство, яке організували представники правих організацій, розпочалося із хресної ходи, адже 15 липня відзначався день св. Володимира². Участь у цьому заході 150 гімназистів разом із директором народних училищ Київської губернії Борисом Плеським настановує на думку про використання адміністративного ресурсу³.

Молебень на Софійській площі у Києві, серпень 1914 р.
(«Киевская мысль», прил. к №244)

У наступні дні, коли стало відомо про оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії, серед обивателів у громадських установах, на міському транспорті і вокзалах всі розмови стосувалися виключно цієї події, причому настрої панували піднесені⁴. Різко зріс попит на газети, які користуючись моментом почали випускати екстрені доповнення та бюлетені. Редакції почали отримувати численні запити й дзвінки із питаннями про останні новини, головним чином, чи не вступила Російська імперія у війну. Оголошення загальної мобілізації спричинило хвилю повсюдних патріотичних і антиавстрійських маніфестацій 17–18 (30–31) липня. У Києві, Одесі та Харкові учасники таких акцій ходили вулицями, із різними вигуками збиралися перед консульствами європейських держав: вітальними та дружніми – перед французькими і англійськими, ворожими – перед австрійськими⁵. Атмосфера загального «гніву та торжества» стала настільки домінуючою, що висловлювання у вагоні конки власника харківської бакалійні П. Халябурди про те, що маніфестанти насправді є «хуліганями» обернулося для нього доставкою до поліцейської дільниці. Різні масові вуличні заходи за участі представників влади і духовенства відбулися також в низці інших міст, наприклад, Катеринославі, Миколаєві, Луганську, Ялті, тощо.

¹ Маніфестації // Утро. № 2369. 15 июля 1914 г. С. 4; Патриотические манифестации // Одесские новости. № 9412. 16 (29) июля 1914 г. С. 4; Патриотические манифестации // Киевлянин. № 195. 17 июля 1914 г. С. 5.

² Маніфестації в Києві // Рада. № 160. 17 июля 1914 г. С. 2.

³ Местные известия // Киевлянин. № 194. 16 июля 1914 г. С. 2.

⁴ Настроение в Харькове // Утро. № 2370. 16 июля 1914 г. С. 4.

⁵ Маніфестація // Утро. № 2372. 18 июля 1914 г. С. 6; Маніфестації // Утро. № 2373. 19 июля 1914 г. С. 3; Маніфестації в Києві // Рада. № 161. 18 июля 1914 г. С. 2; Маніфестація // Киевлянин. № 196. 18 июля 1914 г. С. 4; Маніфестації в Одессе // Одесские новости. № 9413. 17 (30) июля 1914 г. С. 4.

Коли нічого такого не відбувалося місцеві монархічні газети висловлювали своє невдоволення. 18 (31) липня кореспондент «Киевлянина» здивовано писав: «не дивлячись на те, що преса заговорила про можливість війни Росії з Австрією – проскурівці[жителі міста Проскурів (суч. м. Хмельницький) на Поділлі] звично ведуть свої справи»⁶.

Звісно учасники патріотичних маніфестацій, а на той час їх кількість у великих містах зазвичай оцінювалася від кількох сотень до кількох тисяч, репрезентували далеко не всі верстви населення. У першу чергу мова йшла про членів монархічних організацій, націоналістично налаштовану молодь. На початку війни їх голос лунав найгучніше в суспільстві. Такими методами, за допомогою ЗМІ, у Російській імперії створювалося враження згуртованості навколо монарха⁷. Проведення, за підтримки влади, патріотичних маніфестацій також набуло поширення у більшості європейських країн. Будь-яка пацифістська позиція піддавалася публічному цькуванню, а «першою жертвою війни, яка ще не розпочалася» назвали вбитого 31 липня 1914 р. француза Жана Жореса, відомого своїми антимилітаристськими висловлюваннями.

Тоді ж українська преса відзначала, що початок війни Австрії із Сербією та оголошення Російською імперією загальної мобілізації спричинило серед населення «небачене пожвавлення», «небачений нервовий підйом» (Харків), «сильно піднесений настрій» (Катеринослав), «настрій піднесений. І дуже жвавий», «тверду рішучість гордо і мужньо зустріти майбутні випробування» (Одеса), «тривожне пожвавлення» (Луганськ), «український підвищений інтерес» (Зміїв, Бахмут, Суми) і т. п. Луганська газета «Донецкая жизнь» 19 липня (1 серпня) повідомляла, що «усюди – в приватних будинках, у різних громадських місцях, у клубах, кав'ярнях, у театрі, на базарі чути розмови про близьку криваву небезпеку... Війна постала, як грізний і неминучий привид. Звістка про війну, а потім про мобілізацію поширилася по всьому місту з надзвичайною швидкістю. Немов електрична іскра пробігла дротом. Не було ні одного місця, де б не говори-

лося про війну»⁸. Газети навіть у віддалених повітових містах бралися «нарозхват по дорогій ціні», а проведення масових маніфестацій під контролем поліції та за участі духовенства і місцевої влади вже стало звичним повсякденним явищем.

Селяни читають телеграми
(«Лукоморье», 1914, №21)

На цьому фоні вирізнялася позиція ліберальної української газети «Рада», яка справедливо висловила побоювання щодо різкого воєнного стилю центральної преси. Поширення «лапідарної мови старих закурених порохом вояків», на думку невідомого дописувача, спричиняло велику суспільну шкоду, адже «утворюється зовсім фальшиве враження від того, чого хоче й як ставиться взагалі до війни громадянство»⁹. Невдовзі «Раду», як інші українські видання, чекало закриття у зв'язку із запровадженням воєнного стану¹⁰. Варто констатувати, що на той час демонстрація негативного ставлення до війни автоматично викликала асоціацію із соціа-

⁶ По краю // Киевлянин. № 196. 18 июля 1914 г. С. 2.

⁷ Реснт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. К., 2004. С. 437.

⁸ Отголоски войны в Луганске // Донецкая жизнь. 19 июля 1914 г.

⁹ Преса про війну // Рада. № 162. 19 юлія 1914 р. С. 2.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 51, арк. 42.

лістичним рухом і, незалежно від реальних політичних поглядів, їх репрезентанта чекав ярлик революціонера-антидержавника.

Початок мобілізації, обмеження руху пасажирських поїздів, швидке підвищення в окремих регіонах цін на товари першої необхідності та закриття закладів продажу спиртних напоїв подекуди остуджували патріотичний запал (названий «угаром» – в радянській історіографії), особливо серед найбільш незахищених верств населення. Газети неохоче писали про подібні настрої, однак подекуди з'являлася інформація про те, що почала відчуватися «страшно згущена атмосфера» (Луганськ), «велика тривога» серед жителів дачних передмість губернських міст¹¹. Утім, в даному випадку мова швидше йшла про побутові переживання, пов'язані, наприклад, із ускладненням руху, ніж про загальну атмосферу ставлення до початку війни.

Запровадження заборони на продаж алкоголю, спричинивши зниження рівня злочинності у провінційних містечках і селах, відразу знайшло підтримку серед населення. У Харківській губернії, на громадських зборах різних населених пунктів, приймалися постанови про необхідність збереження заборони на продаж спиртних напоїв на увесь період війни, що власне і відбулося¹². У м. Сміла Київської губернії після закриття за рішенням 4-х винних магазинів та 3-х трактирів селяни жартували, що «тепер у нас у Смілі немає п'яниць, бо 4 монополюшки закрили, та тільки жаль одну на насіння залишили, але без того не можна, бо ще б п'яниці “забастовку” вчинили»¹³.

Романтичним сприйняттям початку війни була глибоко пройнята учнівська і студентська молодь, участь у ній розцінювалася як шанс проявити мужність і здобути славу¹⁴. Із початком мобілізації та бойових дій на вокзали найбіль-

ших міст почали надходити заяви від місцевого населення і телеграми від іногородніх про численні втечі неповнолітніх. В Одесі невеликі групи (від 2-х до 5-ти осіб) хлопців 12–14-ти річного віку кілька разів затримувалися жандармською залізничною поліцією під час спроб «поїхати на війну», доля кількох 15–16-річних підлітків-утікачів залишилася нез'ясованою¹⁵. Деяких ушійманих неодноразово доводилося повертати додому. Наприклад, незважаючи на затримання у м. Проскурові Подільської губернії трьох хлопців (двоє приїхали із Одеси, один був місцевим) їм вдалося все таки доїхати до Галичини. Звідти їх знову повернули додому¹⁶. Газети повідомляли навіть про втечу двох хлопців 10-ти та 11-ти років, які попередньо викрали у батьків карту бойових дій на східному театрі війни. Тоді ж писалося про зникнення дівчини 13-ти років¹⁷. Часто діти відкрито заявляли або писали у записках про наміри піти на війну. Подібні втечі і раптові зникнення відбувалися по всій Російській імперії, поступово індивідуальні випадки змінилися груповими. Цьому сприяли численні публікації газет про героїські подвиги юнаків, адже частина із них потрапляла на фронт, залишалася служити у війську, а дехто навіть отримував бойові нагороди. Паралельно із втечами стало помітним зниження рівня самогубств серед підлітків, інформація про які з'являлася регулярно на початку ХХ ст. Найбільше тікали на війну гімназисти, діти кадрових військових, чиновників, купців, інтелігенції, міщан¹⁸. Під впливом численних неконтрольованих втеч Міністерство народної освіти було змушене частково врегулювати цей процес циркуляром від 7 жовтня 1914 р., дозволивши учням старших класів середніх навчальних закладів вступати до армії добровольцями за наявності дозволу батьків¹⁹. Незабаром подібне право отримали і студенти,

¹¹ По городу // Донецкая жизнь. 24 июля 1914 г.; На вокзале // Киевлянин. № 197. 19 июля 1914 г. С. 3.

¹² Борьба против водки во время войны // Русское слово. 18 августа 1914 г.

¹³ Дописи // Рада. № 163. 20 июля 1914 р. С. 4.

¹⁴ Ставлення до війни дітей 6–13-ти річного віку, на прикладі вихованців допоміжних учнівських закладів при Київському Фребелівському інституті, дослідив психолог В. Зеньківський (див.: *Зеньковський В.В.* О влиянии войны на детскую психику (по данным анкеты) // Дети и война. Сборник статей. К., 1915. С. 38–66.

¹⁵ На войну // Мариупольская жизнь. 3 августа 1914 г.; Бежали на войну // Маленькие одесские новости. 11 августа 1914 г.

¹⁶ *Кайский А.* Дети на войне. Петроград, 1915. С. 16.

¹⁷ Бежали на войну // Маленькие одесские новости. 13 августа 1914 г.

¹⁸ *Бруснянин В.* Война, женщины и дети. М., 1917. С. 30–32.

¹⁹ Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. Часть LIV. 1914. Декабрь. С. 141–142.

які мали відстрочку від військової служби. Тим не менш, у 1915–1916 рр. газети періодично писали про випадки затримання неповнолітніх на ключових залізничних вузлах наближених до фронту, в Україні, насамперед, у Києві та Жмеринці.

Значно реалістичніше було налаштоване до росле населення, яке починало усвідомлювати загрозу війни. Навіть монархічна преса змушена констатувати, що «у всіх нерви підняті, у багатьох змучені... багатьох чекає тяжка розлука із близькими...»²⁰. Описуючи масові втечі юнацтва на війну, публіцист Василь Брусянин писав: «у наших родинах війна викликала своєрідну боротьбу між батьками і дітьми: діти потягнулися на війну, а батькам довелося піти назустріч цьому новому руху»²¹. Утім, мобілізація стала першим чинником, який заклав підвалини негативного сприйняття війни як у середовищі інтелігенції, так і серед звичайних робітників та селян. Незадоволення останніх додавала необхідність збору врожаю зернових, що ускладнювалося раннім призовом, породженням нею браком робочих рук²².

Початок війни оптимістично, у дусі загально-патріотичного єднання, сприйняли представники недержавних націй – українці, поляки, євреї. Ця тема досить добре проаналізована в історіографії, тож доцільно згадати лише один сюжет, який не стосувався публічної політики, а мав суто людський вимір. У серпні 1914 р. газета «Маленькие одесские новости» опублікувала лист до рідних від солдата-єврея, якого відправили на австрійський фронт. У ньому він оптимістично висловив власний погляд на майбутнє: «Я цілком спокійний, бо йду з усвідомленням, що після війни євреям буде добре. Мене смерть не лякає, і я готовий померти за батьківщину і за мій народ. Нехай же я буду останньою спокутною жертвою на зорі нового життя єврейського народу. Я бачу проблиски зорі, я відчуваю подих нового життя. І це дає мені бадьорість і сміливість дивитися смерті прямо в очі»²³.

Щось подібне відчувала і частина малоземельних селян, які надіялися на покращення становища після війни. «У всіх балачках селян про війну зараз червоною ниткою проходить одна надія – надія на те, що після закінчення війни її учасники будуть щедро винагороджені землею» – вказував начальник Катеринославського жандармського управління²⁴. Ці сподівання знаходили підґрунтя на фоні закликів до повсюдної конфіскації земель заможних німецьких колоністів та окупації російською армією Галичини наприкінці літа 1914 – весною 1915 рр. Подібні ілюзорні надії не були чимось новим, в українській історії чи не найбільш масово таке спостерігалося у роки Кримської війни, під час так званої «Київської козаччини» 1855 р.

Безпрецедентні масштаби війни та людські втрати, загроза мобілізації з подальшими низькими шансами на виживання для рядового складу спричинили позитивні зміни у ставленні до освіти. Це підтверджується опитуванням учнів, яке провів восени 1914 р. земський вчитель Полтавської губернії М. Анастасієв. Більшість респондентів у своїх відповідях розглядала навчання і грамотність як фактор полегшення військової служби. Дехто просто вказував на можливість вести листування із рідними («я тому ходжу в школу, щоб навчитися читати і писати. Як піду в солдати, щоб вмів листа написати батьку та матері»), але більшість наголошувала на суттєвішій користі:

– «я хочу в школу, щоб, як візьмуть в солдати, все знати. Брат каже, що як не буду нічого знати, то погано буде, а так ще й бити будуть, так що слухай свого вчителя»;

– «я вчуся, щоб як піду в солдати, то не бути дурнем»;

– «коли піду в солдати, щоб служба легшою була»;

– «мене посилають у школу, щоб, коли доведеться в солдати йти, грамотний був»²⁵.

Треба враховувати, що джерелом формування подібних думок було оточення, у першу чергу, батьки та інші старші члени родини. Мова

²⁰ Телеграфная вакханалия // Киевлянин. № 199. 21 июля 1914 г. С. 2.

²¹ Брусянин В. Указ. соч. С. 33.

²² Вільшанська О.Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси. К., 2013. С. 442–443.

²³ Письмо солдата-єврея // Маленькие одесские новости. 16 августа 1914 г.

²⁴ Балабанов М. Царская Россия XX века (накануне революции 1917 года). [Харьков], 1927. С. 127.

²⁵ Анастасієв Н. Школьные заметки // Педагогический журнал для учащих народных школ Полтавской губернии. 1914. № 2 (сентябрь). С. 16–17.

йде про сільське населення, яке у переважній більшості раніше сприймало навчання «з чисто практичної сторони», як на малокорисну річ, що відволікає дітей від побутових і господарських справ. Тепер, під впливом війни, поступово приходило усвідомлення освіти як додаткового фактору виживання у випадку мобілізації.

Як вже зауважувалося, війна породила небачений попит на пресу. Це було помітно навіть у сільській місцевості, де почали більше цінуватися люди, які вміли читати. Для юнацтва це стало ще одним додатковим стимулом для відвідування школи і гарного навчання. У святкові дні та вільний від роботи час звичною картиною на вулиці чи в окремих будинках стала група селян, які збиралися навколо когось, хто читав газету. «Читають газету, дуже цікавляться війною», «село проявляє великий інтерес до воєнних подій», «збираються на лавах і з інтересом слухають і діляться враженнями від війни» – відзначали на початку 1915 р. у різних селах Катеринославської губернії. Вчителька земської школи у Слов'яносербському повіті констатувала вплив зростання культури читання в умовах війни на розвиток загального світогляду: «...світогляд селян і навіть жінок сильно розширився. Вони дізналися із газет, що існують багато інших держав, міста, про які вони уявлення не мали»²⁶. Стало помітно, що газети із «незрозумілої розкоші» перетворилися на звичну невід'ємну річ. При цьому особливим попитом користувалися військові ілюстровані журнали. Для розгляду зображень знання абетки не було потрібним, тож такі видання зазвичай передавалися із рук в руки і таким чином обходили все село.

На початку 1915 р. позитивні наслідки від заборони продажу спиртних напоїв стали настільки очевидними, що земства почали детально вивчати це питання, проводити опитування серед населення, збирати і розповсюджувати статистичні дані щодо зміни рівня злочинності, кількості пожеж, тощо. У Катеринославській губернії з цією метою було анкетовано майже 2 тис. осіб сільського населення. Найбільше відповідей надійшло від простих людей, про що свідчив також «незвичний до пера почерк», дещо менше – від вчительства, духовенства та представників

— Не могу-же ради вашихъ сапогъ бросить читать газету!..

Карикатура на зростаючу роль інформації («Лукоморье», 1916, №20)

волосних правлінь. У деяких відповідях розгорнутого характеру зустрічаються висловлювання, які стосуються не лише теми алкоголю, а також загального сприйняття дійсності воєнного часу. Наприклад, у рядках селянина Маріупольського повіту «хуліганів взяла війна» відображається його своєрідне бачення про те що, певна категорія людей заслуговувала бути мобілізованими, а також демонструється відсутність героїзованого ставлення до військової служби²⁷. Крім того, люди почали помічати зменшення насилля у суспільстві (на родинному і побутовому рівні), яке співпало із початком конфлікту, однак стало наслідком заборони продажу спиртних напоїв. Здавалося б в умовах війни, коли погіршення економічної ситуації негативно вплинуло на добробут абсолютної більшості населення і мало спричинити ріст злочинності, спостерігалися зворотні процеси. Вивільнені кошти та час, які раніше витрачалися на спиртне, стали додатковим ресурсом боротьби із дорожнечею чи неврожаєм, засобом для пошуку заробітку. Водночас сільські громади справедливо побоювалися можливого зростання податкового навантаження на місцях, адже казна втрачала серйозну статтю доходу. За деякими даними у 1913 р. кошти від продажу спиртного формували 28% всього бюджету²⁸.

²⁶ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли: Литературно-статистический очерк / под ред. П.К. Соколова. Екатеринослав, 1915. С. 56–57.

²⁷ Там же. С. 28.

²⁸ Балабанов М. Указ. соч. С. 52.

«Якщо тверезість збережеться і після війни, то через 5–10 років нашого села і нашого мужичка і чорнороба неможливо буде і впізнати» – оптимістично писав селянин із Бахмутського повіту.

У багатьох відповідях на земську анкету поширеним було і реалістично-негативне ставлення до впливу війни:

– «робочі руки відірвані на війну», «складно сказати щодо покращення, війна наклала на все свій відбиток» (с. Царекостянтинівка, Олександрівський повіт);

– «можна припустити, що закриття торгівлі горілкою відбулося у народі в кращій бік, якби не сталася при цьому війна, а з нею і всі негаразди, а саме: позбавлення [мобілізація] кращих робітників, дорожнеча всіх продуктів і т. д.» (Государево-Байрацька копальня, Бахмутський повіт);

– «слідом за закриттям виноторгівлі відкрилася війна. Дуже багато господарств залишилось взагалі без робітників. У багатьох родинах лишилися лише старі, які нездатні працювати» (с. Карлівка, Бахмутський повіт)²⁹.

Отримані земством відповіді дозволили зробити висновок про більш відчутний вплив війни на добробут і купівельну спроможність промислових робітників. Натомість сільське населення, будучи залежним від натурального господарства, на побутовому рівні наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. більше відчувало наслідки неврожаю, ніж інфляції чи скорочення зовнішніх ринків. Описана картина стосувалася всіх українських губерній, а не лише Катеринославської.

Наслідком зміцнення тверезості суспільства стала проблема відсутності цікавого дозвілля для певних категорій населення, адже з'явився «вакуум» розваг, який раніше заповнювався спиртним. «Поки що нудьга по вину відволікається і заповнюється в житті винятково військовими подіями» – зауважував житель с. Аненське Слов'яносербського повіту. Аналогічну думку висловлювали й у с. Нова Карань Маріупольського повіту: «поки нудьгувати немає коли: війна тримає всіх у напруже-

ному стані. Але що буде після війни, сказати не важко: занудьгують»³⁰. Однак проблема відсутності цікавого дозвілля, особливо для селянства та робітництва, актуалізувалася значно раніше. Незважаючи на зростання популярності різноманітних культурно-просвітницьких заходів, її негативним проявом стало збільшення споживання сурогату алкоголю і популярності азартних ігор.

Крім описаних нових явищ, пов'язаних із впливом війни на побут і повсякдення (ставлення до освіти, культура читання, тверезість), можна говорити й про переоцінку населенням значення релігії. Окремі свідчення дозволяють висловити думку щодо зростання кількості відвідувань церков. У деяких селах місцеві священники фіксували, що із початком війни стало помітним більш ревне ставлення до релігійних свят. У храмах почали з'являтися люди, які раніше кілька років їх не відвідували. Очевидно, що цьому сприяло усвідомлення війни як фактору наближення або збільшення ймовірності смерті. Відчутним це було у діючій армії, що підтверджується свідченнями, листами солдатів і офіцерів до рідних, тощо. Член Державної думи від Подільської губернії, протоієрей Федір Філоненко відзначав, що серед солдат тієї частини, де він служив, було багато «херсонців, тавричан, киян» і, не зважаючи на поширення у цих регіонах різних «сектантських течій», ніхто не ухилявся від участі у церковних обрядах, від сповіді чи причастя³¹. Звісно, подібне активно підтримувалося владою всіх рівнів, адже православна церква була невід'ємною частиною державної політики, та військовим командуванням. Представники останнього проявляли демонстративну підтримку дій уряду, відсутність сумнівів у «торжестві російської зброї» і у своїх працях зображували аналогічну картину по відношенню до інших категорій суспільства, не помічаючи кризових тенденцій. Наприклад, полковник Павло Андріанов, який до літа 1915 р. викладав у Одеському військовому училищі, а пізніше займав різні вищі штабні посади у діючій армії, піднесено зображував картину глибокого тилу: «війна ще далеко,

²⁹ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли.... С. 34–35.

³⁰ Там же. С. 53.

³¹ Жизнь на войне под руководством церкви и духовенства. (Наблюдения и факты из войны русских с немцами). К., 1916. С. 13.

але її дихання, биття її пульсу відчувається за сотні верст від поля битви... мільйони людей, які не бачать війни, не чують гуркоту пострілів, живуть лише війною і для війни»³².

Досить красномовний та до певної міри характерний опис поведінкової стратегії пересічного чиновника у період із початку війни і до кінця 1915 р. представлено у сатиричному оповіданні 1916 р. «Людина з темпераментом» анонімного автора. У ньому описуваний головний герой характеризується як такий, що легко і щиро піддається будь-якому громадському пориву. У перші дні війни його захопила хвиля патріотичних маніфестацій, прагнення матеріально підтримати армію та вступити до Червоного Хреста. Пізньої осені 1914 р. описуваний персонаж вже трагічно відгукувався про поточні події, але детальне пояснення такої поведінки із тексту вилучила військова цензура. У січні 1915 р. він збирався їхати до Галичини в якості повітового начальника, вирішувати «національно-політичні питання». Ці плани також не вдалося реалізувати чи то через спротив конкурентів, чи то через відсутність вакансії. Весною 1915 р. головний герой обурювався «зрадою» (мабуть через поразки на фронті), а після відновлення роботи IV Державної думи у липні – вважав це «надією і порятунком» для імперії. Заключний описаний епізод стосується кінця 1915 р., коли він намагався отримати орден св. Володимира 4-го ступеню, який, на його думку, відкривав шлях до чину дійсного статського радника, а той, своєю чергою, до посади діловода і казенної квартири³³. На наш погляд, це оповідання є правдоподібним і демонструє, з одного боку, швидко змінність масових суспільних настроїв воюючої держави, а з іншого, їх вплив на індивідуальному рівні, навіть на чиновництво.

Поразки на фронті навесні та влітку 1915 р., за словами сучасних дослідників О. Реєнта та О. Сердюка, «збурили суспільство», «сприяли протверезінню широкої громадськості», і «запас монархічних почуттів став танути, як сніг під весняним сонцем»³⁴. «Люди звикли до війни, втомилися реагувати і на погані, і на добрі вісті

з фронту, війна стала частиною буденного життя» – цілком аргументовано констатує також історикня О. Вільшанська³⁵. На перший план почала виходити втома від війни, особливо за відсутності успіхів, зникали романтичні настрої селян щодо наділення землею учасників бойових дій. На побутовому рівні дедалі гостріше, із кожною новою мобілізацією, наповненням міст все більшою кількістю поранених та біженців, відчувалися людські втрати і масштаб руйнувань, не кажучи вже про наростаючу економічну кризу. Із літа 1915 р., коли запрацювала 4-та сесія Державної думи, до цього додалася публічна опозиційність багатьох депутатів та політичних партій, які так одностайно виступили на підтримку влади й особисто імператора у перші дні війни. Із відкриттям V-ої сесії у листопаді 1916 р. ключовим трендом більшості виступів парламентарів стала критика уряду, в тому числі й щодо ведення війни. Насправді ж це було лише відображення тогочасних настроїв суспільства, які дуже швидко радикалізувалися ще більше. Соціальний негатив, концентрований на початковому етапі війни навколо Австро-Угорщини та Німеччини як зовнішніх ворогів, поступово поширювався на правлячі кола Російської імперії. У Херсоні жандармські донесення зафіксували: «Після того, як точно визначилися наші невдачі на війні, а також після різкого випадку в державній думі з боку її членів проти вищих чинів центральної урядової влади, серед населення, особливо селянського, стало відчуватися вороже ставлення до вищої влади в Росії загалом, причому тоді ж посилено поширювалися чутки про пануючу всюди державну зраду, величезні підкупи та ін.». В умовах вже зауваженого попиту на газети, дещо пом'якшували ситуацію численні і цензуровані публікації про солдатську доблесть та героїзм. Практика використання в окремих регіонах (наприклад, у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях) праці німецьких військовополонених на сільськогосподарських роботах, на думку влади, сприяла «прищеплюванню селянству нових ідей і поглядів на війну»³⁶.

³² Андрианов П.М. Очерки войны (письма из действующей армии). Выпуск первый. Одесса, 1915. С. 3, 13.

³³ Д-ский. В тылу войны. Снимки с натуры. Петроград, 1916. С. 71–76.

³⁴ Реєнт О., Сердюк О. Вказ. пр. С. 438–439.

³⁵ Вільшанська О.Л. Вказ. пр. С. 444.

³⁶ Балабанов М. Указ. соч. С. 128; Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.). Ленинград, 1985. С. 53–54.

**Черга у продовольчий магазин, Київ, вересень 1916 р.
(«Киевская мысль», прил. к №252)**

Тим не менше, антивоєнні тенденції ставали все більше очевидними та помітними. У черговому жандармському донесенні вказувалося, що «тепер на селі уже не вірять в успіх війни; за словами страхових агентів, вчителів, торговців та ін. представників сільської «інтелігенції», всі чекають не дочекаються, коли ж, нарешті, закінчиться ця проклята війна»³⁷. Під впливом агітації лівих партій у робітничому середовищі подібні настрої звучали ще гучніше, а гасло «геть війну» було одним із основних на більшості мітингах з осені 1916 р. До цього додалося різке погіршення продовольчої ситуації в зимній період кінця того року і початку наступного. У суспільстві зцементувалося стійке уявлення про зв'язок між необхідністю якнайшвидшого завершення війни і покращенням життєвого рівня. Це підтверджується навіть секретними донесеннями Департаменту поліції, в яких у січні 1917 р. вказувалося, що «з кожним днем все більше голосів вимагає...: “або забезпечте нас продуктами, або завершуйте війну”»³⁸. Патріотичні заклики до загальної перемоги, які гучно лунали на початку війни, через 2,5 роки не резонували на фоні необхідності виживання навіть у далекому тилу. На початку 1917 р. ліберальна преса відверто писала, що лозунг «все для

війни», який у 1914 р. об'єднав все населення імперії, поступово втратив своє значення: «початковий підйом громадських настроїв швидко впав. Замість “єднання”, проголошеного з таким ентузіазмом на початку війни, все більше і більше розростається привид повного роз'єднання між суспільством і владою»³⁹.

Загалом, на побутовому рівні Перша світова війна спричинила кардинальну переоцінку цінностей і світогляду усіх соціальних, професійних, вікових та інших категорій населення держав, втягнутих у конфлікт. Не було винятком і населення українських губерній, будучи безпосереднім учасником подій 1914–1918 рр. У його свідомості образ і сприйняття «Великої війни» пройшов кількоступеневу еволюцію: від чи не абсолютної підтримки дій влади щодо участі у ній та звичайної людської цікавості до подій на фронті – до категоричного несприйняття й необхідності якнайшвидшого виходу із світового конфлікту, без аналізу можливих наслідків здійснення цього кроку «будь-якою ціною». На індивідуальному рівні процес мав цілком логічне підґрунтя і базувався спочатку на прагненні жити в достатку, а потім – елементарно вижити. Складно окреслити чіткі хронологічні рамки згаданих етапів, адже мова йде про формування

³⁷ Балабанов М. Указ. соч. С. 128.

³⁸ Цит. за: Балабанов М. Указ. соч. С. 78.

³⁹ Великий лозунг // Новое время. № 14670. 7 (20) января 1917 г. С. 13.

світосприйняття різних категорій населення, однак ці зміни мали чіткі причини та маркери масової поведінки: 1) з моменту оголошення війни до перших масштабних поразок на фронті (серпень 1914 р. – ≈ весна-літо 1915 рр.) – атмосфера загального єднання та оптимістично-патріотичного сприйняття війни, що охопила навіть ворогуючі політичні партії, активно страйкуюче робітництво і незаможне селянство з його «традиційними» надіями на отримання землі за участь у війні; 2) від літа 1915 р. до осені 1916 р. – перші прояви масштабних антивоєнних настроїв (під впливом поразок, великих людських втрат, мобілізацій та несприятливих економічних факторів), які під час Брусилівського прориву частково змінилися оптимістичними надіями і (після чергової втрати захоплених територій Галичини) знову, цього разу значно глибше, укріпилися в масовій свідомості; 3) з кінця 1916 р. – категоричне несприйняття необхідності продовження війни, що остаточно зруйнувало сакральний образ імпе-

раторської влади як архетип свідомості більшості населення і започаткувало незворотною загальною радикалізацією суспільства. При цьому специфіка воєнного часу породила кілька масштабних «позитивних» змін у світогляді та повсякденному житті населення українських губерній. Значно зросла роль знань та освіти не лише як чинника самореалізації, а й додаткового фактору виживання у випадку мобілізації, що сприяло загальному розширенню світогляду. Суттєве зниження рівня споживання алкоголю спричинило зміну культури дозвілля, падіння рівня злочинності, травматизму на виробництві, покращило морально-психологічний клімат у родинах і створило додаткові можливості для підвищення добробуту. На жаль, в основі цих трансформацій були не традиційні еволюційні процеси соціального розвитку, а безпрецедентний військовий конфлікт світового масштабу. Подальші події показали, що вони мали тимчасовий характер і не встигли укорінитися в суспільстві.

References

- Andrianov, P.M. (1915). *Ocherkivojny (pismaizdejstvuyushejarmii)*. (Vol. 1). Odessa. [in Russian].
- Balabanov, M. (1927). *CarskayaRossiyaXX veka (nakanunerevolucii 1917 goda)*. [Harkov]. [in Russian].
- Brusyanin, V. (1917). *Vojna, zhenshiny i deti*. Moskva. [in Russian].
- D-skij. (1916). *V tyluvojny. Snimki s natury*. Petrograd. [in Russian].
- Kajskij, A. (1915). *Detinavojne*. Petrograd. [in Russian].
- Kitanina, T.M. (1985). *Vojna, hleb i revolyuciya (Prodovolstvennyjvopros v Rossii. 1914 – oktyabr 1917 g.)*. Leningrad. [in Russian].
- Reient, O., Serdiuk, O. (2004). *Pershasvitova-viina i Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian]
- Vilshanska, O.L. (2013). *Povsiakdennezhyttia i suspilninaastroinaselennia*, in "Velykaviina 1914–1918 rr. i Ukraina" (Vol. 1: *Istorychninarysy*). Kyiv. [in Ukrainian]
- Zenkovskij, V.V. (1915). *O vliyaniivojny nadet-skuyupsihiku (podannymankety)*, in "Deti i vojna. Sbornikstatej". Kiev. [in Russian].